

Омельченко Ю. В.

Масове суспільство як об'єкт соціально-філософських досліджень у XX столітті

Прогнозовані Лебоном наслідки приходу ери мас у нашому столітті справдилися. Маса отримала владу, перетворивши демократію меншості у демократію всіх. Розуміння демократії зазнало небувалої трансформації. Маса стала всевладною, але ця влада більше схожа на примару. Примарливість влади натовпу у її непостійності і у тому, що можна назвати терміном “відсутність божественної даності”. Ортега-і-Гасет з цього приводу сказав, що “Маса - це ті, хто пливе за течією і не має орієнтирів. Тому масова людина не творить, навіть якщо можливості і сили її величезні”. [1]

Відомий економіст В.Зомбарт констатував факт неймовірного зростання кількості населення в Європі у XIX ст. Перевантаження масами призвело до еміграції в США - країну без традицій. Але інший, важливий наслідок зростання народонаселення - це відсутність у мешканців “нового” світу ознак традиційної культури. Маса потребували освіти для кращої орієнтації у модерних технологічних схемах. Школи ж могли дати знання, але не виховати людину, знання перестали бути одухотвореними, масова людина могла використовувати їх лише для “розчаровування” світом (за Гайдеггером), але не для сприйняття його образів як духовних відтисків минулого. За відсутності глибинного підґрунтя, масова людина легко експериментувала і піддавалася експериментам, перетворивши XX століття в один великий експеримент, назва якого масове суспільство.

Але перед аналізом нової даності - масового суспільства - слід зупинитися на масовій людині та проблемі “індивід - маса”. Звернемося до праці Ортеги-і-Гасета “Повстання мас” та інших. Для Ортеги-і-Гасета масова людина однозначно є символом здичавіння. Він задається двома запитаннями: звідки з'явилася ця людина і хто вона?

Іспанський філософ аналізує минуле століття, вважаючи саме його винуватцем росту мас. XIX століття створило матеріально доступну цивілізацію. З кожним днем у людини росло відчуття надійності і власної незалежності, технічний прогрес породжував відчуття, що життя не має перепон. Той велетенський стрибок, який був здійснений людиною в сфері матеріального комфорту, зробив свою справу - він розкував закованого століттями “звіра бажань”. До цього слід додати ще й узаконену рівність людей та ріст промисловості. Ортега-і-Гасет називає три начала нового світу: ліберальна демократія, експериментальна наука та промисловість. До цього додається ще й революційність, яка стала результатом ідеї соціальної рівності.

Психологічний портрет масової людини у Ортеги-і-Гасета дещо відмінний від лебонівського. Іспанський філософ виділяє дві риси - “безперешкодний ріст життєвих запитів і, як наслідок, нестримна експансія власної природи і, друге, вроджена невдячність до всього, що зуміло полегшити життя”. [2] Таким чином, маси нагадують розбещену дитину. Масова людина вже не має для себе орієнтира, кращого за себе. Світ сприймається як даність, за яку зовсім і не слід дякувати. Людина вважає себе духовно досконалою і закупорюється, герметизується у своїй душі.

Але така герметизація зовсім не є ознакою відсталості. Навпаки, масова людина має рівень знань, за яким стоїть на щабель вище за людей минулого. Але суть не в кількості, а в якості. Масова людина розучилася слухати, вона самодостатня у своїх знаннях. Тому маса завжди заурядна. Ортега-і-Гасет констатує, що європейська історія вперше віддана на відкуп заурядності, або, іншими словами, заурядність отримала можливість володарювати. Іспанський філософ дає соціальний план психологічного устрою масової людини. По-перше, життя сприймається такою людиною легко, невимушено і безоглядно. По-друге, з'являється почуття зверхності і всещилля, що надає можливість вважати власний розумовий рівень достатнім для розуміння світобудови. По-третє, ця зверхність породжує безцеремонність у своїй “прямій дії” насаджування власної убогості.

Таким чином, Ортега-і-Гасет характеризує масову людину як свого роду обмежену і аморальну сукупність, яка, створивши для себе масове суспільство є серйозною загрозою майбутньому. Філософ попереджує про загрозу, ведучи мову про більшовизм та фашизм, як найвпливовіші ідеї серед мас. Але до цих політичних виражень ери мас ми звернемося трохи пізніше, попередньо зупинившись на вченні про маси Г.Зіммеля, яке розвивається у руслі теорії соціальної диференціації. Ця теорія передбачає ряд висновків. По-перше, чим менш диференційованим є суспільство, тим більшою є гарантія того, що будь-яке уявлення, яке відхиляється від норми, займає владне становище в масі, зважаючи на її імпульсивність та вроджену впертість людей. По-друге, чим нижче стоїть група, тим помітнішою є всіляка диференціація, тому що низька сходинка означає абсолютну подібність індивідів і всіляка особливість тому дає можливість зайняти виключне становище в групі. По-третє, якщо вже у більш диференційованій масі слід досягнути нівелювання, що є суттю одноманітності дій останньої, то це ніколи не досягнеться за прогресистською схемою – від нижчого до вищого, а, навпаки, вищий

спуститися на нижчу сходинку, яку він вже подолав, бо лише те може бути загальним для всіх, на думку Зіммеля, що складає суть найбіднішого.

Тут автор "Соціальної диференціації" формулює твердження, яке є досить цікавим з точки зору соціологічної теорії мас: "Там, де над двома класами, із яких один був до цих пір владарюючим, а інші підвладним, збудується певне правління, то воно, звісно, спирається на останній. Бо для того, аби зуміти піднятися однаково над усіма прошарками, воно повинне їх нівелювати. Нівелювання ж можливе лише таким чином, що вищі будуть утиснуті більше, аніж нижчі підняті. Тому узурпатор знаходить серед останніх людей схильність до його підтримки. З цим пов'язана та обставина, що бажаючий впливати на маси звернеться для цього не до теоретичних тверджень, а буде, по суті, лише закликати до почуттів". [3]

Це, пише Зіммель, зовсім не означає, що окремо взятий індивід є пасивним і збуджується впливами інших. Зіммель говорить: "Тут має місце сама чиста взаємодія; кожна окрема людина сприяє загальному настроєві, вплив якого на людину, звичайно, кількісно є настільки великим, що власний внесок індивіда здається їй надто малим". [4] Він додає, що великі маси є чутливими, а, отже, і нервозними.

Крім чутливості та імпульсивності Зіммель веде мову і про симпатію, яка виступає як причина уподібнення діям чи вчинкам інших людей, з якими член маси перебуває у контакті. Симпатія впливає і на підсвідоме уподібнення рухам та жестам маси. Таким чином, Зіммель виводить положення про те, що уподібнення і є причиною зниження індивідуального рівня конкретного індивіда. Але, разом з тим, уподібнення є одним із найкращих способів взаєморозуміння між людьми. Людина приречена уподібнювати свої дії до вже знайдених форм. Найкращим прикладом уподібнення є явище моди.

Далі Зіммель розглядає рівень організації та динаміки мас. Він пише, що дії маси відрізняються від дій індивіда непохитною, постійною надійністю, доцільністю. Це явище намагалися пояснити тим, що рух маси визначається природними законами і прямує лише за покликом власного інтересу. Зіммель виступає проти такого пояснення і пропонує своє припущення. Мета, яку переслідує "публічний" дух, є більш примітивною, аніж мета індивідуальна. Те, у чому сходиться велика кількість людей, має бути адекватним нижчому рівневі, нижчій сходинці. Це дозволяє нам зрозуміти надійність як волевиявлення, так і як досягнення соціальних цілей.

У ході свого аналізу мас Зіммель приходять до проблеми рівності, яка постає у нього як спосіб нівелювання соціальних рівнів. Виходячи з цього, Зіммель критикував соціалізм. Зважаючи на те, що рівність виступає як спосіб досягнення достатку масами, німецький соціолог задається логічним запитанням: що далі? Якщо для соціалізму рівність виступає основною метою, то ця мета є протилежною самій природі, яка не визнає рівності, а лише певну подібність форм. Таким чином, досягнення рівності в масі ніколи не буде здійсненим, бо будь-яка рівність автоматично передбачає те, що з-поміж рівних з'явиться хтось, хто буде хоча б чимось виділятися.

Еволюція соціуму з XIX століття йшла кількома напрямками, але з однією метою: створити масове суспільство. Зосередимося на цих напрямках детальніше. Перший напрямок, проаналізований Ортегою-і-Гасетом, був пов'язаний із зміною концентрації задоволення потреб. Технологічний прогрес відкрив шлях до комфортності буття широких мас, до їхньої юридичної рівності та до зростання споживання. Масове суспільство - це, перш за все, суспільство споживацьке, безвідповідальне та комфортне.

Другий напрямок, розглянутий у мікроаналізах Фуко, Канетті, Адорно, Горкгаймера та інших, - це зміна парадигми влади над масами. Влада стає виконавцем запитів мас, бо й сама виявляється як потяг до грубої сили серед мас.

Третій, досить вагомий напрямок до масового суспільства лежав через підмінену ще Лебоном особливість, коли традиційні релігії та вірування поступалися новим, модерним, вписувалися в рамки культури і в колективне пережите.

Четвертий напрямок, це трансформація ідей соціальної рівності через рівність членів маси. Ідея рівності стала реальністю (мова йде про західне суспільство), хоча до цієї реальності слід було пройти довгий шлях від повстання мас до постіндустріального суспільства. Ідея соціальної рівності не є соціалізмом як ідеєю, прихід якої разом з ерою мас передбачав Лебон. Мова тут йде про дещо інший рівень, - про рівність як данність за умови визнання апріорної рівності ближнього. Отже, тут вислідковується і перший позитив масового суспільства: кантівський імператив плодоносить у масовому суспільстві за умов організованості та доцільності останнього, тобто означеності спільної мети при тому, що ця мета є такою, що спрямована не на деструкцію соціального порядку.

П'ятий напрямок розвитку соціуму в бік масового суспільства полягає у поступовому розчиненні індивіда в масі. Цей процес зачіпив усі ланки життєвого циклу суспільства. Людина стає не просто членом суспільства... у першу чергу вона стає членом відповідної маси, яка соціалізує цю людину відповідно до своїх критеріїв. Таким чином, поява мас та їхня подальша

трансформація призвели до постання масового суспільства і масової душі. Маса перетворилася в основний чинник історичного руху та стали головним рушієм соціальних змін.

Із набуттям масами нового сенсу, їхня історична роль докорінно змінилася. Маса перетворилася у єдність, у духовну спільноту, спрямовану до активної дії. О.Шпенглер із властивою йому силою узагальнень змалював маси як циклічні утворення, які підкоряються певному закону: “Усі одухотворені маси народжуються і помирають. Духовні спільноти, просто суми в математичному сенсі, збираються разом, ростуть і зменшуються до того часу, доки сама гармонія силою створюваного нею враження, не проникає в кров із суєт знеацька не утверджується єдина сутність. У час усякого політичного перевороту слова можуть стати долею, громадські думки – пристрастями”. [5]

Саме такі одухотворення, а точніше ідеологізовані новітніми ідеологіями-вірами маси, вийшли на авансцену ХХ століття. Про вихід з тіні цього Левіафана попереджував ще Лебон. Але особливо тривожні попередження про вихід мас на сцену світової вистави долинали з вуст інтелектуалів у міжвоєнний період. Маса скрізь. Вони інформовані про все потроху, але мають право робити висновки. Вакуум інформації заповнюють газети і журнали, з’являється радіо, яке відразу ж перетворюється у рупор пропаганди. Насамкінець, поява візуальної реальності дала масам можливість доступу до кіно як засобу заміни друкованих джерел на образи (“краще раз побачити, ніж сто раз прочитати”!). Цей процес усереднив індивіда, зробив його сприйнятливим до зараження ідеями, бо вміння давати власну оцінку розчинилося у силі голосу мас.

Таким чином, маса, створивши єдність і отримавши силою кількості право на думку, починає набувати негативної, революційної спрямованості. Спочатку на революційність “захворіли” одиночки, а потім і маси. Окрім революційності, тобто певної стихійності, спостерігається й інший вектор існування мас - створення апарату. Такий феномен маси описав у “Духовній ситуації часу” К.Ясперс. Він виділяє масу як масу, масу як публіку і масу, розчинену в апараті. Перший різновид маси охарактеризував Лебон, характеристика другого різновиду маси, на нашу думку, найкраще дана у Ортеги-і-Гасета. Залишається маса, розчинена у апараті. Звернемося до Ясперса. Він вважає, що об’єднані у великій кількості маси хочуть лише жити і насолоджуватися. Філософ дає їм характеристику і визначає риси цих мас: вони працюють під дією кнута і пряника; нічого не хочуть; гніваються, але не виражають свою волю; вони пасивні і байдужі; вони духовно злиденні; схильні до нудьги та жадають нового. У такій масі спостерігається рівність, але вона лише фіктивна; така маса наскрізь просякнута заздрістю. Такого роду маса втягує у себе всіх і кожного, робить індивіда залежним і примушує його служити собі. Від апарату залежить соціальний статус індивіда, його творчість контролюється масою, яка і є апаратом. Тобто маса утворює велетенський агрегат по “масовизації” особистості. [6]

У контексті проблематики роботи ми виходимо на аналіз поведінки мас за умови їх включеності в історичний процес.

У нашому столітті маси були заражені двома всеохоплюючими ідеями, які стали виразом сили і віри мас. Це соціалізм, про який уже йшла мова, та націонал-соціалізм. Ці ідеї стали піком віри у можливість досягнення соціальної рівності та національної ідентичності. Маса, неспроможна до глибокого осмислення суті ідей, легко сприймала загальну, спрощену до образів, суть. Кожна із ідей, почавшись із революцій натовпу, отримала кінцевий результат у бюрократичній тоталітарній машині сталінізму і фашизму.

Прихильність до ідеї більшовизму і фашизму, на наш погляд, з’явилася як протиріччя, яке стимулює до вияву певного протесту. Розглянемо ряд протиріч на основі аналізу історичних фактів. На момент більшовицького перевороту, у Росії склалася ситуація, коли відбувся розкол свідомості. Цей розкол полягав у тому, що перебування ще з 1905 року у стані перманентної революції сприяло росту в масах відчуття власної значущості лише за умови прихильності до тієї ідеї, яка надає можливість бути на вістрі часу, на барикадах, на мітингах та демонстраціях. Такою ідеєю був марксизм, який давав можливість масам відчувати себе значимим елементом історії, її творцем.

Подібне становище мало місце і в Німеччині, яка також перебувала в схожій ситуації, коли революційність мас була даністю ще з початку століття.

Однак, будь-яка маса, і це однозначно, приречена на поразку, що полягає у двох важливих моментах. По-перше, маси ніколи в кінцевому випадку не отримують того, заради чого з’єдналися. Маса завжди програє, бо є лише інструментом у руках вправного майстра-демагога. По-друге, історичне місіонерство мас закінчується в момент “одержавлення” новоотриманого суспільного утворення, яке потроху інституалізується і перетворюється в апарат, який починає диктувати масам нові правила гри.

Отже, роль мас в історії є значною, але із-за ірраціональної структури масової людини в результаті активної дії мас досягається абсолютно протилежний до очікуваного результат: маси руйнують і дестабілізують усталений порядок для того, щоб повернутися кінець кінцем до

початкових форм існування - до того ж порядку з оновленим апаратом зі створення ілюзій.

Наше століття, яке зродилося під знаком “повстання мас” стало ареною величезних соціальних потрясінь. Протягом століття маси пройшли від натовпу до цілком зорганізованих і підпорядкованих апаратів спільнот. Століття відходить в історію, але маси продовжують існувати, набувши іншої форми і отримавши у своє розпорядження власну культуру - культуру масову.

Література

1. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. - М.: Искусство, 1991. - с.313.
2. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. - М.: Искусство, 1991. - с.319.
3. Зиммель Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – с. 386-387.
4. Зиммель Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – с. 388.
5. Шпенглер О. Закат Европы. Т.2. - М.: Мысль, 1998. - с.22.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М.: Республика, 1994. - с.314.